

УДК 32:172.4+355.01

<https://doi.org/10.34142/24130060.2023.26.1.04>

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ ВІЙНИ У ЗАХІДНІЙ ПОЛІТИКО-ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ: ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЩОДО СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

І. Д. Денисенко

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Аналізується евристичний потенціал провідних положень теоретичних інтерпретацій проблемного поля війни, які містяться у західній політико-філософській спадщині, на предмет конструктивного використання у сучасних дослідженнях цього елементу соціально-політичної реальності.

Як потенційно конструктивні елементи з напрацювань представників класичної політичної філософії пропонується розглядати: окремі терміни (в авторських формулюваннях) із понятійно-категоріального апарату досліджень, ідею про потрібну природу засад виникнення та розвитку будь-якого процесу насильства на будь-якому рівні взаємодії; процедуру та логіку укладання ефективних міжнародних договорів; складові ефективної державної політики миру – конструктивні внутрішня та зовнішня політики, високий рівень виховання та освіченості членів суспільства (тобто громадянської/політичної культури) тощо.

Ключові слова: війна; мир; суспільний договір; внутрішня політика; зовнішня політика; громадянське суспільство; громадські організації; громадський контроль.

THE PROBLEM FIELD OF WAR IN THE WESTERN POLITICAL AND PHILOSOPHICAL HERITAGE: HEURISTIC POTENTIAL FOR MODERN RESEARCH

I. Denysenko

The heuristic potential of the leading provisions of the theoretical interpretations of the problematic field of war, which are contained in the Western political and philosophical heritage for the purpose of constructive use in modern research of this element of social and political reality is analyzed.

As potentially constructive elements from the work of representatives of classical political philosophy, it is proposed to consider: separate terms (in the author's wording) from the conceptual and categorical apparatus of research, first of all: «state interest», «law», «freedom», «justice», «morality», «political expediency», «civil society», «public control»; the idea of the triple nature of the foundations of the emergence and development of any process of violence at any level of interaction (that is, the simultaneous existence of groups of material, political and psychological moments capable of provoking the formation of a situation with the use of violence); the procedure and logic of concluding effective international agreements (from the analysis of possibilities, through the justification of the terms of conclusion to the monitoring of compliance with the agreement); the components of an effective state peace policy (in particular, the stability of the state system) – constructive internal and external policies, a high level of education and education of members of society (i.e. civic/political culture), etc.

It is emphasized that all these above-mentioned points require further creative rethinking and the search for new application strategies for the development of a methodology of adequate interpretation of the problematic field of war in the conditions of global changes in the context of the development of the modern world.

Key words: war; peace; social contract; domestic policy; foreign policy; civil society; NGOs; public control.

Постановка проблеми. Політичні процеси (і передусім масштабні військові зіткнення), що спостерігаються в сучасному світі, потребують якнайшвидшої та адекватної інтерпретації з боку всієї системи соціально-політичних знань як на теоретичному рівні, так і в практичній площині.

Природно, що основи адекватного пояснення слід шукати у результатах досліджень широкої політико-філософської спадщини, представленої у сучасному соціально-політичному дискурсі.

Аналіз актуальних досліджень. Теоретична спадщина мислителів Стародавнього світу, Середньовіччя, Нового часу постійно знаходиться у центрі уваги зарубіжних та вітчизняних представників соціально-політичних наук. Ідеї та погляди вчених минулого на проблеми війни та миру виступають предметом аналізу таких сучасних дослідників як: В. Гусєв (2000), І. Денисенко (2016), Дж. Джонсон, А. Ермоленко, Дж. МакМаан, Е. О'Брайен, О. Остапенко (2015), І. Паніфідін, О. Панфілов, С. Пінкер, Дж. Ролз (2001), В. Ряшко (2015), М. Требін, М. Уолцер, М. Ховард, С. Федина та ін. (Neff, 2005; Orend, 2005; Syse, 2010; Walze, 2006).

Мета статті – проаналізувати евристичний потенціал провідних положень теоретичних інтерпретацій проблемного поля війни, які містяться у західній політико-філософській спадщині, щодо сучасних досліджень цього елемента соціально-політичної реальності.

Виклад основного матеріалу. Аналіз результатів досліджень з проблем війни та миру, представлених в об'ємній теоретичній спадщині мислителів минулого (від Платона та Арістотеля до Г-В. Гегеля та І. Канта), дозволяє стверджувати наступне.

По-перше, у працях зазначених дослідників формується зміст інтерпретації війни – як природного процесу із застосуванням насильства.

Наприклад, у трактатах «Політика» та «Нікомахова етика» Арістотель, проаналізувавши в рамках розвитку вчення про державу (та побудову щасливого життя в ній) причини, наслідки розвитку та умови запобігання виникненню різних афектів (внутрішніх хвилювань), заколотів, державних переворотів та міждержавних збройних зіткнень, визначає війну як цілеспрямовані насильницькі дії із застосуванням зброї, орієнтовані або на захист державної влади, території та власності (включаючи рабів), або на захоплення аналогічного у сусідів (Aristotel, 2000).

По-друге, серед мислителів минулого сформувалося дві позиції щодо моменту постійного існування війни як природного процесу.

Відповідно до міркувань Платона (наприклад, у діалогах «Держава», «Закони», «Федон»), за умови існування так званої «ідеальної держави» (керуваної правителями – філософами) відносини між державами – сусідами перебувають у стані контрольованої справедливості (тобто, можна припустити – вічного миру) (Husby, 2009).

Протилежну позицію щодо постійного існування війни між державами представлено в працях Арістотеля, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Л. Гумпловича та ін.

Постійне існування так званої «війни всіх проти всіх», згідно з міркуваннями Т. Гоббса, ґрунтується на існуванні в природі людини трьох основних моментів: по-перше, суперництва; по-друге, недовіри; по-третє, спраги слави (Hobbs, 2000, s. 151).

По-третє, мислителі минулого у своїх працях доводили й різні причини існування війни як природного процесу.

Наприклад, у працях Т. Гоббса «Основи філософії» (1642-1658) та «Левіафан, або матерія, форма і влада держави церковної та цивільної» (1651) у рамках розвитку вчення про суспільний договір та природне право визначальним моментом у виникненні громадянських і міждержавних воєн пропонується вважати не різні бажання та хвилювання людської душі, а – незнання людьми справжніх причин війни та миру.

Ці справжні причини, як впливає з міркувань філософа, слід шукати у недотриманні (точніше – порушенні) так званих «природних законів» самого життя людини. Природний закон визначається Т. Гоббсом як «припис або знайдене розумом загальне правило, згідно з яким людині забороняється робити те, що згубно для її життя або позбавляє його засобів для її збереження, і упускати те, що вона вважає найкращим засобом для збереження життя» (Hobbs, T. 2000, s. 155).

Виділяється дев'ятнадцять природних законів, заснованих на аналізі двох «найвірніших прагнень людської природи» (за визначенням Т. Гоббса): одне з них – «це природжене бажання, внаслідок якого кожен вимагає для власного вживання належать всім речі, а інше – природний розум, завдяки якому кожен намагається уникнути насильницької смерті як найважливішого у природі зла». Зміст цих законів представлений цілою низкою тез, найбільш всебічно розкритими філософом у трактаті «Левіафан» (Denysenko, 2016, s. 41-45).

У працях представників європейського гуманізму – Е. Роттердамського, Т. Мора, М. Монтеня, Ф. Бекона, Т. Кампанелли, Б. Спінози тощо виокремлюються матеріальні, політичні та психологічні причини зіткнень із застосуванням насильства.

До групи матеріальних причин, що викликають антидержавні виступи, включаються: різке зниження рівня доходів всіх верств населення; невіплата допомоги військовим; зuboжіння простого народу...

Серед причин політичного характеру, що викликають громадянські війни та антиурядові повстання, виділяються: помилки, які спостерігаються в діях правителя та його найближчого оточення, що визначаються, насамперед, властивими їм від природи пристрастями – честолюбством, амбітністю, жадібністю тощо; наявність у державі людей, здатних об'єднати незадоволених громадян суспільства та очолити цю бунтівно налаштовану масу...

До психологічних причин формування бунтівних настроїв усередині держави відносять: поведінку самого державця (зміст та форма його громадських виступів); наявність у підданих зазначених вище пристрастей, які формують у них почуття заздрощів щодо існуючого розподілу матеріальних благ і почестей; існування в історії держави фактів аналогічних виступів тощо (Spinoza, 2018).

По-четверте, представники західної політико-філософської думки не тільки запропонували своє визначення мети війни, а й описали умови її успішного ведення і конструктивного завершення (тобто, досягнення стану миру).

Наприклад, у трактаті «Політика» Арістотель стверджує, що війна, зрештою, виникає задля встановлення миру («кінцевою метою війни є мир, а метою роботи – дозвілля» (Aristotel, 2000, s. 206).

Грецьким філософом уточнюються також можливості військової могутності, властивої державі задля збереження миру між сусідами. Державі пропонується мати стільки матеріальних коштів, щоб їх було достатньо не лише для внутрішніх потреб держави, а й для відображення нею небезпеки ззовні. З цією метою до матеріальних ресурсів держави висувуються такі вимоги:

вони не повинні збуджувати жадібність з боку сильніших сусідів;
власники коштів самостійно не в змозі відбити ворогів, що вторгаються;

цих коштів має бути не настільки мало, щоб не можна було витримати війну з іншими державами, які мають рівні за кількістю і якістю ресурси.

Арістотель запропонував навіть процедуру розрахунку межі обсягу володіння майном, яке може бути корисним – через визначення ситуації, за якої «сильніші не знаходили б вигоди в тому, щоб воювати задля надлишку, але втрачали б від війни стільки, якби вони не придбали таких коштів» (Aristotel, 2000, s. 74).

З часом ціла низка мислителів особливе значення у процесі врегулювання відносин як між представниками різних класів усередині держави, та й між останніми, відводила особистості правителя і змісту саме соціальної політики, яка здійснювалася в державі. Крім того, ці філософи запропонували розглядати проблеми миру та війни у взаємозв'язку з поняттями «право» та «свобода».

Наприклад, Н. Макіавеллі в книгах «Державець» (1513) і «Міркування на першу декаду Тита Лівія» (1516-1517) пропонує аналізувати кожне державне правління в конкретній ситуації, в рамках певного історичного періоду, за яких воно сформувалося. Так, при розробці рекомендацій «щодо утримання завойованих за цих умов територій та населення» (тобто, для формування єдиної цілої держави) філософом пропонується враховувати таку обставину як наявність у представників приєднаних земель мови та звичаїв, спільних із завойовниками. У ситуації, коли завойована країна має одну мову та звичаї з новими правителями, пропонується: «по-перше, простежити, щоб рід колишнього государя був знищений; по-друге, зберегти колишні закони та податки» (Machiavelli, 2007, s. 420).

У ситуації, коли країна завойовника відрізняється від приєднаних земель з мови, звичаями і порядками, пропонується правителю:

по-перше, переселитися на ці землі на проживання;

по-друге, заснувати в одному-двох місцях колонії, які пов'язують нові землі із державою завойовника. «Колонії, – зазначає філософ, – обходяться Державцеві не дорого, він засновує й утримує їх без усяких видатків або з дуже невеликими і гнітить цим лише тих, у кого забирає землі й оселі, щоб віддати їх новим поселенцям, себто прибравши частину жителів цієї держави; до того ж потерпілі, порізнені й убогі, шкодити Державцеві вони не можуть ніяк. Усі інші, з одного боку, не скривджені і тому легко заспокоються, а з другого – вони бояться провинитися потерпаючи, як би з ними не сталося те саме, що й з пограбованими» (Machiavelli, 2007, s. 422);

по-третє, «стати проводирем і оборонцем маленьких сусідніх князьків, усіляко постаратися послабити в ній сильних людей і остерігатися, щоб під якимсь приводом у країну не вступив чужоземний володар, такий же сильний, як він сам, такого чужинця завжди закличуть невдоволені через непомірне честолюбство або через страх» (Machiavelli, 2007, s. 423).

В умовах розвитку ситуації і першого, і другого типу Н. Макіавеллі рекомендує государю постійно здійснювати порівняння матеріального та морального потенціалу країни та ціни можливої перемоги у військових діях, а також наслідків внутрішніх заворушень та наслідків військових сутичок (Machiavelli, 2007, s. 426).

При цьому італійським філософом обґрунтовується ціла низка вимог до поведінки та дій правителя, які, на його погляд, у будь-яких ситуаціях забезпечують государю стійкість перебування на найвищій державній посаді (Machiavelli, 2007, s. 427-444).

Згодом встановлення стану миру між націями та державами запропонували розглядати в залежності та взаємозв'язку не тільки від стратегії поведінки правителя, рівня економічного розвитку країни та внутрішньої політики, що проводиться в державі, а й від інших моментів – форми державного устрою, наявності міжнародного договору між державами, рівня освіти та виховання громадян держави, здійснюваної зовнішньої політики щодо сусідських країн.

Наприклад, Ж.-Ж. Руссо у трактаті «Міркування про проєкт Вічного миру» (1771) стверджує, для досягнення сталого (вічного) миру необхідно домінування загальних державних інтересів над приватними (це стосується всіх державців та громадян без виключення). Ця ситуація передбачає усвідомлення та сприйняття кожним представником держави суспільного блага як свого власного. «А тому основною умовою вічного миру, вважає Руссо, є зміни у внутрішньому устрої держав, пов'язані з усуненням деспотизму і з демократизацією політичного життя європейських країн.

Легко помітити, зазначає він, що війни й завоювання, з одного боку, і прогрес деспотизму, з іншого, навзаєм сприяють одне одному» (Husev, 2003, s. 11-12).

Зміст зазначених вище умов та можливостей встановлення вічного миру уточнюються й у працях І. Канта (зокрема, у статті «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані» (1794) та філософському нарисі «До вічного миру» (1795)).

Згідно з твердженнями німецького філософа, так званий «вічний мир» є певною формою відносин між суверенними державами, які врегульовані міжнародним правом так, що ліквідовано всі підстави для будь-яких зіткнень із застосуванням насильства та зброї.

Основною умовою формування такого стану є укладення між державами нового варіанту суспільного договору в контексті заборони застосування будь-яких способів і всіх засобів, які здатні спровокувати воєнні дії щодо кожного учасника угоди.

У процесі формування основних вимог щодо укладання нового виду суспільного договору запропоновано уточнення двох моментів:

відмова від попередніх форм відносин, що передбачають збереження старих матеріальних та територіальних претензій одних держав до інших у контексті посилення своєї сили та могутності;

встановлення нової моделі поведінки, орієнтованої на:

«1) невторчання у внутрішні справи;

2) відмова від фінансового тиску;

3) знищення постійних армій і поступове роззброєння;

4) відмова від певних видів війни;

5) відмова від погляду на державу як на власність;

б) вимога передати право оголошення війни представникам народу»

(Husiev, 2000, s. 9).

Така угода між країнами передбачає певну належність їх представників «до якогось громадянського устрою», який характеризується німецьким філософом як:

«1) устрій людей в межах одного народу за правом державного громадянства;

2) устрій держав у їхніх відносинах одна з одною;

3) устрій за правом всесвітнього громадянства» (Husiev, 2000, s. 10).

I. Кантом визначаються три шляхи побудови на практиці такого правового устрою через:

формування так званого «загального правового громадянського суспільства»;

створення цілісної системи міжнародних організацій;

формування розгалуженої мережі приватних організацій.

По-п'яте, філософи минулого запропонували і різні класифікації воєнних зіткнень, провідною серед яких є їхній розподіл на так звані «справедливі» та «несправедливі» війни.

У діалозі «Федон» Платон «несправедливими» війнами пропонує називати війни, що виникають через недосконалість людської природи: спрагу багатства та задоволень.

«Справедливими» (у діалозі «Алківіаді I») – війни, що виникають на основі опору певним діям – насильству, обману та пограбуванню.

У контексті тверджень Дж. Локка «справедливою є війна проти агресора, узурпатора, проти тих, хто зазіхає на свободу і права людей. Несправедливою, навпаки, будь-який акт, спрямований проти їхньої власності й свободи» (Walze, 2006).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз результатів вивчення проблемного поля війни, представлених у західній політико-філософській спадщині, дозволяє стверджувати, що як конструктивні складові методологічних засад сучасних досліджень цього соціально-політичного феномену можна розглядати такі елементи з напрацювань представників класичної гуманітаристики:

окремі терміни (в авторських формулюваннях) із понятійно-категоріального апарату досліджень, насамперед: «державний інтерес»,

«право», «свобода», «справедливість», «мораль», «політична доцільність», «громадянське суспільство», «громадський контроль»;

ідею про потрібну природу засад виникнення та розвитку будь-якого процесу насильства на будь-якому рівні взаємодії (тобто, одночасне існування груп матеріальних, політичних та психологічних моментів, здатних спровокувати формування ситуації із застосуванням насильства);

процедуру та логіку укладання ефективних міжнародних договорів (від аналізу можливостей, через обґрунтування умов укладання до контролю за дотриманням угоди);

складові ефективної державної політики миру (зокрема, й стійкості державного устрою) – конструктивні внутрішня та зовнішня політики, високий рівень виховання та освіченості членів суспільства (тобто громадянської/політичної культури) тощо.

Очевидно, що всі ці вище зазначені моменти вимагають подальшого творчого переосмислення та пошуку нових стратегій застосування для розробки методології адекватної інтерпретації проблемного поля війни в умовах глобальних змін контекстів розвитку сучасного світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арістотель, 2000. *Політика*. Переклад з давньогрецької О. Кислюк. – Київ: Основи.
2. Гоббс, Т. 2000. *Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної*. Переклад з англійської. Київ: Дух і Літера.
3. Гусев, В.І., 2000 І. Кант: філософське обґрунтування ідеї миру. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 18, с.8-16.
4. Гусев, В.І., 2003 Ідея вічного миру в політичній філософії Нового часу. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 21, с. 3-13.
5. Денисенко, І.Д., 2016 Проблемне поле війни у соціально-політичній спадщині Томаса Гоббса. *Сучасне суспільство: Збірник наукових праць*, 1 (11), с. 39-47.
6. Мак'явеллі, Н., 2007 *Флорентійські*

REFERENCES

1. Aristotel, 2000. *Polityka*. Pereklad z davnohretskoi O. Kysliuk. – Kyiv: Osnovy.
2. Hobbs, T. 2000. *Leviafan, abo Sut, budova i povnovazhennia derzhavy tserkovnoi ta tsyvilnoi*. Pereklad z anhliiskoi. Kyiv: Dukh i Litera.
3. Husiev, V.I., 2000 I. Kant: filosofske obgruntuvannia idei myru. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiia ta relihiieznastvo*, 18, – s.8-16.
4. Husev, V.I., 2003 Ideia vichnoho myru v politychnii filosofii Novoho chasu. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiia ta relihiieznastvo*, 21, s. 3-13.
5. Denysenko, I.D., 2016 Problemne pole viiny u sotsialno-politychnii spadshchyni Tomasa Hobbsa. *Suchasne suspilstvo: Zbirnyk naukovykh prats*, 1 (11), s. 39-47.
6. Makiavelli, N., 2007 *Florentiiski*

- хроніки. *Державець*. Переклад з італійської А. Перепаді. Харків: Фоліо.
7. Остапенко, О.І. та Ряшко, В.І., 2015. Кант: війна і мир. Важкий шлях до вічного миру. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. *Юридичні науки: збірник наукових праць*, 813, с. 209-214.
8. Ролз, Дж. 2001. *Теорія справедливості*. Переклад з англійської О. Мокровольський. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи».
9. Спіноза, Б. 2018. *Теологічно-політичний трактат*. Переклад з латинської В. Литвинова. Харків: Фоліо.
10. Husby, T.K. 2009. *Justice and the justification of war in ancient Greece: Four authors*. [online] Connecticut College New London, Connecticut Available at: <http://digitalcommons.conncoll.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=classics> [Accessed 10 January 2023]
11. Neff, S. 2005. *War and the law of nations: A general history*. Cambridge; N.Y.: Cambridge University Press.
12. Orend, B., 2005. War. [online] Available at: <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/war/> [Accessed 14 January 2023].
13. Syse, H. 2010. The Platonic roots of just war doctrine: A reading of Plato's Republic. *Diametros*, 23, p. 104-123.
14. Walze, M. 2006. *Just and unjust wars: A moral argument with historical illustrations*. N.Y.: Basic Books.
7. Ostapenko, O.I. ta Riashko, V.I., 2015. Kant: viina i myr. Vazhkyi shliakh do vichnoho myru. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. *Yurydychni nauky: zbirnyk naukovykh prats*, 813, s. 209-214.
8. Rolz, Dzh. 2001. *Teoriia spravedlyvosti*. Pereklad z anhliiskoi O. Mokrovolskyi. Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy».
9. Spinoza, B. 2018. *Teolohichno-politychnyi traktat*. Pereklad z latynskoi V. Lytvynova. Kharkiv: Folio.
10. Husby, T.K. 2009. *Justice and the justification of war in ancient Greece: Four authors*. [online] Connecticut College New London, Connecticut Available at: <http://digitalcommons.conncoll.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=classics> [Accessed 10 January 2023]
11. Neff, S. 2005. *War and the law of nations: A general history*. Cambridge; N.Y.: Cambridge University Press.
12. Orend, B., 2005. War. [online] Available at: <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/war/> [Accessed 14 January 2023].
13. Syse, H. 2010. The Platonic roots of just war doctrine: A reading of Plato's Republic. *Diametros*, 23, p. 104-123.
14. Walze, M. 2006. *Just and unjust wars: A moral argument with historical illustrations*. N.Y.: Basic Books.

Інформація про автора

Денисенко Ірина Дмитрівна – доктор філософських наук, професор, декан факультету соціальних і поведінкових наук Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди; e-mail: irdden@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1956-571X>

Стаття надійшла до редакції: 15.03.2023 р.

Прийнята до друку: 05.04.2023 р.